

स्वतन्त्रः कर्ता

कर्तृसंज्ञाविधायकं द्विपदम् इदं सूत्रम्। स्वतन्त्रः प्रथमान्तम्, कर्ता प्रथमान्तम्।

‘कारके’ इति सूत्रस्य अधिकारः वर्तते। अतः सूत्रार्थो भवति-

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः अर्थः कर्ता भवति।

- स्वातन्त्र्यम्’ इत्युक्ते धात्वर्थव्यापारं प्रति स्वतन्त्रः = प्राधान्येन विवक्षितः।

अर्थात् प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयः। अयं च अर्थः ‘कारके’ इत्यधिकारात् लभ्यते।

कारकम् = क्रियाजनकम्। यश्च क्रियाजनने स्वतन्त्र = प्रधानीभूतः, सः कर्ता’

इति व्यवहियते। अतः महाभाष्ये ‘कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं स्वातन्त्र्यम्’ इति मतं

समर्थितम् अस्ति। चेतने एतत् स्वतो भवति चेत् अचेतने आरोपितं भवति।

यथा पश्यन्तु- यस्मिन् कस्मिन्नपि वाक्ये कर्म-करणसम्प्रदानादिकारकाणां

व्यापारः कर्तृव्यापाराधीनो भवति। अतः सामान्यतः कर्तुः स्वातन्त्र्यं भवति क्रियां

प्रति। परन्तु ‘विवक्षातः कारकाणि भवन्ति’ यद्व्यापारस्य प्राधान्यं विवक्ष्यते तत्

कारकं कर्ता भवति। अतः वृत्तौ ‘विवक्षितोऽर्थः’ इत्युक्तम्।

- ण्यन्तप्रयोगे ‘ण्यन्तधातुः, तत्प्रकृतिधातुः च’ इति द्वयोः धात्वर्थयोः

स्व-स्व-अर्थानुसारं प्राधान्यात् उभयोः = प्रयोज्य-प्रयोजककर्त्रोः कर्तृत्वं मन्यते।

एवंरीत्या कर्ता त्रिविधो भवति-

1. शुद्धः - रामः पुस्तकं पठति।

2. प्रयोजकः - शिक्षकः रामं पुस्तकं पाठयति।

3. कर्मकर्ता (विवक्षानुगुणं कर्ता) - पुस्तकं पठ्यते स्वयमेव। काष्ठानि पचन्ति।

यद्यपि कर्म इव अन्यानि कारकाणि अपि वक्तृविवक्षानुसारं कर्तृत्वं भजन्ते तथापि 'कर्मकर्ता' इति नामकरणं तु केवलं कर्मविषये यदा कर्म कर्तृत्वेन विवक्ष्यते, तदा कर्माश्रितानि कार्याणि - यक्-आत्मनेपद-चिण्वद्भावादिकानि लभेत, एतदर्थं महर्षिणा पाणिनिना **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः** इति सूत्रितं विद्यते।

साधकतमं करणम्

पदज्ञानम्- करणसंज्ञाविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्- साधकतमं प्रथमान्तम्, करणं प्रथमान्तम्।

साध् (संसिद्धौ) इति धातोः 'साधयति इति' इति विग्रहे ण्वुल्-प्रत्यये- साधकम्।

'अतिशयेन साधकम्' इत्यर्थे साधक-शब्दात् **अतिशायने तमबिष्ठनौ** इत्यनेन तमप्-प्रत्यये- 'साधकतमम् = प्रकृष्टं साधकम्' इति भवति।

सूत्रार्थः - क्रियासिद्धौ प्रकृष्टतया उपकारकं कारकं करणं भवति।

प्रकृष्टं नाम- यद्-व्यापाराव्यवधानेन क्रियायाः निष्पत्तिः भवति, तत् प्रकृष्टं कथ्यते। यथोक्तम्-

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्॥

अर्थात् यस्य व्यापारस्य समाप्तेरनन्तरं मुख्यक्रियायाः सिद्धिः भवति, तत् कारकं करणम् इति कथ्यते।

वस्तुतः तदनिर्देश्यं नहि वस्तुव्यवस्थितम्।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥

वस्तुतः तत् करणम् 'एतदेव अस्ति', 'अस्मिन् वस्तुनि एव व्यवस्थितम् अस्ति'- इति वक्तुं न शक्यते, यतः विवक्षानुगुणमेव सर्वविधं कारकं भवति। अतो हेतोः 'स्थाल्या पचति' इति प्रयोगः दृश्यते, सामान्यतः तु पाकक्रियां प्रति स्थाली अधिकरणं भवति परन्तु, तस्याः व्यापारस्य समाप्तेरनन्तरं पाकक्रिया जाता इति विवक्षायां तु तस्याः साधकतमत्वात् करणसंज्ञायां तृतीयाविभक्तिः भवति। यदा स्थाल्याः कर्तृत्वविवक्षा, तदा 'स्थाली पचति' इत्यपि भवति।

यदा तु अतिशयेन साधकं न भवति अपितु साधकमेव तदा, हेतुत्वात् हेतौ इति तृतीया।

कर्तृकरणयोस्तृतीया

पदच्छेदः - तृतीयाविभक्तिविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्। कर्तृकरणयोः सप्तम्यन्तम्, तृतीया प्रथमान्तम्।

- अनभिहिते इति सूत्रस्य अधिकारो वर्तते।

सूत्रार्थः - अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया भवति।

उदाहरणानि -

१. रामेण बाणेन हतो वाली।

२. मया पुस्तकं पठ्यते।

यदा तु कर्तृकरणे अभिहिते भवतः, तदा न तृतीया। यथा-

1. रामः वालीं जघान।
2. पठति इति पाठकः - कर्तरि ण्वुल् प्रत्ययः, अतः कर्ता अभिहितः।
3. जीवन्ति अनेन जीवनः - करणे ल्युट्।

वार्तिकम्- प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् (उपपदविभक्तिः)

वार्तिकार्थः - प्रकृति, प्राय, गोत्र, सम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, सुख, दुःख - इत्यादीनां शब्दानां योगे तृतीयाविभक्तिः भवति। अयम् आकृतिगणः वर्तते। अर्थात् ये शब्दाः प्रकृत्यादिगणे न सन्ति परन्तु, तत्र अन्यैः सूत्रैः तृतीया न भवति तर्हि तेषाम् अस्मिन् गणे अन्तर्भावः मन्तव्यः।

उदाहरणानि-

1. रामः प्रकृत्या चारुः अस्ति।
2. सुमन्तुः प्रायेण याज्ञिकः वर्तते।
3. सः सुखेन जीवनं यापयति।
4. अयं बालकः दुःखेन विद्यालयं गच्छति।
5. अयं जनः गोत्रेण गार्ग्यः वर्तते।
6. नाम्ना गोविन्दः।
7. आत्मना तृतीयः।
8. स्वभावेन सुन्दरः।
9. प्रकृत्या मधुरं गवां पयः, प्रकृत्या वक्रः।

दिवः कर्म च

कर्म-करणसंज्ञाविधायकं त्रिपदमिदं सूत्रम्।

दिवः षष्ठ्यन्तम्, कर्म प्रथमान्तम्, च अव्ययम्।

अनुवृत्तिः - साधकतमं करणम् इत्यस्मात् करणम् इत्यनुवर्तते। कारके इत्यस्य

अधिकारः च।

सूत्रार्थः - दिवु क्रीडाविजिगीषा.... इति धातोः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञकं
करणसंज्ञकं च भवति।

अत्र सूत्रे परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् इत्यतः अन्यतरस्याम् अनुवर्त्य
वैकल्पिकी कर्मसंज्ञा कर्तुं शक्यते स्म, तथापि 'च' इति विशेषतः पठितम्।
चकारः समुच्चयार्थकः। तत्सामर्थ्याद् इदं ज्ञाप्यते- अनेन सूत्रेण एकत्र युगपदेव
कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा च क्रियते।

उदाहरणानि-

बालकः कन्दुकेन/कन्दुकान् दीव्यति।

सः मनसा दीव्यति।

युगपत् संज्ञाद्वयस्य फलं भवति- शकुनिः पाण्डवैः अक्षैः देवयते।

अत्र वस्तुतः अकर्मकस्यापि दिव्धातोः योगे अप्यन्तावस्थायां कर्तुः
गतिबुद्धिः.. इत्यनेन कर्मसंज्ञा न भवति, करणसंज्ञाकाले एव कर्मसंज्ञायाम् अपि
जातायां धातोः सकर्मकत्वं जातम्।

अपवर्गे तृतीया

तृतीयाविधायकं द्विपदमिदं सूत्रम्। अपवर्गे सप्तम्यन्तम्, तृतीया प्रथमान्तम्।

अनुवृत्तिः - कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति सूत्रम् अनुवर्तते।

सूत्रार्थः - अपवर्गः = फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे तृतीया भवति।

उदाहरणानि-

1. अह्ना अनुवाकः अधीतः।
2. क्रोशेन अध्यायः कण्ठस्थीकृतः।

अपवर्गाभावे तु-

मासम् अधीतः, परं नायातः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया।